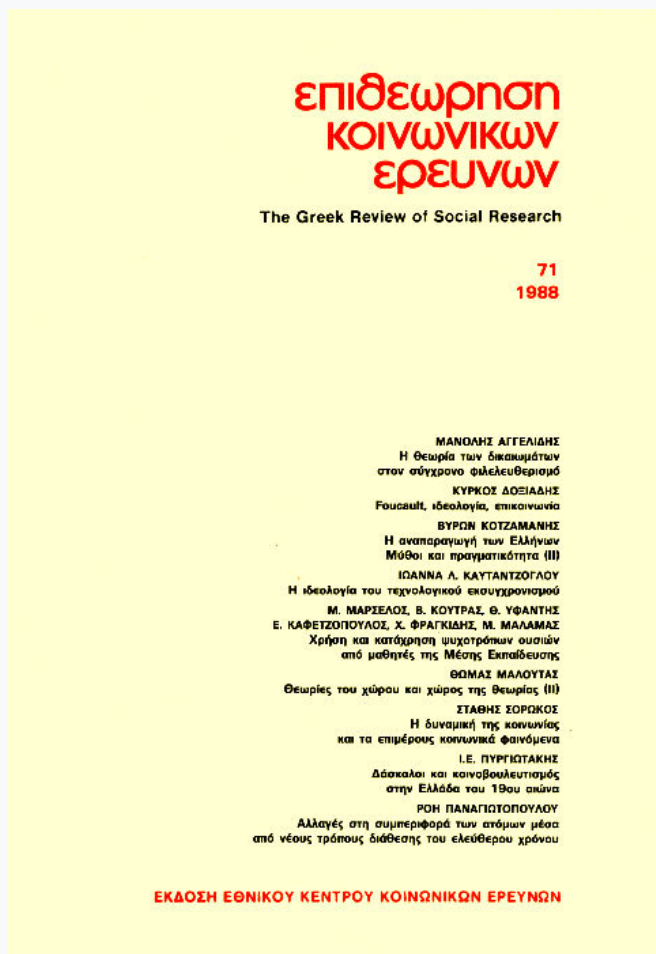

The Greek Review of Social Research

Vol 71 (1988)

71

Η θεωρία των δικαιωμάτων στο σύγχρονο φιλελευθερισμό: Ζητήματα κριτικής ανακατασκευής στις θεωρίες των R. Nozick, J. Rawls, R. Dworkin

Μανόλης Αγγελίδης

doi: [10.12681/grsr.830](https://doi.org/10.12681/grsr.830)

Copyright © 1988, Μανόλης Αγγελίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Αγγελίδης Μ. (1988). Η θεωρία των δικαιωμάτων στο σύγχρονο φιλελευθερισμό: Ζητήματα κριτικής ανακατασκευής στις θεωρίες των R. Nozick, J. Rawls, R. Dworkin. *The Greek Review of Social Research*, 71, 3–17.
<https://doi.org/10.12681/grsr.830>

Μανόλης Αγγελίδης

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ
ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ:

Ζητήματα κριτικής ανακατασκευής στις θεωρίες
των R. Nozick, J. Rawls, R. Dworkin*

Στα πλαίσια της σύγχρονης θεωρίας του φιλελευθερισμού έχουν αναπτυχθεί ορισμένες προσεγγίσεις σε σχέση με ουσιώδη ζητήματα κοινωνικής θεωρίας, οι οποίες από τη μια μεριά αναγνωρίζουν ως προϋπόθεσή τους την πρόωμη και κλασική θεωρία του φιλελευθερισμού και από την άλλη αυτοκατανοούνται ως κριτικές σε θεωρίες στις οποίες προτάσσονται στοιχεία κοινωνικής ωφελιμότητας/δικαιοσύνης. Ο τύπος αυτός αυτοκατανόησης συγκροτείται σε σχέση με ιστορικές μορφές κρίσης πολιτικών πρόνοιας του κοινωνικού κράτους, προς τις οποίες άλλωστε αντιστοιχεί. Έχει ορθά υποστηριχθεί ως προς αυτό, ότι κριτικές του τύπου αυτού παρουσιάζονται και ως κριτικές «συστημάτων αναδιανομής του εισοδήματος [...] μέσα από πολιτικές πρόνοιας [...] επί τη βάσει δύο κριτηρίων: ενός [...] με τεχνικό χαρακτήρα, το οποίο προβάλλει την *αποτελεσματικότητα* του συστήματος αναδιανομής [...] κι ενός *ηθικοπολιτικού* [...] το οποίο προβάλλει τη διάσταση ανάμεσα στις πολιτικές πρόνοιας και στο κοινωνικό συμφέρον»,¹ επιχειρούν με άλλα λόγια να κατασκευάσουν τη σχέση πολιτικών πρόνοιας/κοινωνικού συμφέροντος ως σχέση έντασης.

Οι θεωρητικές αυτές προσεγγίσεις, ανεξάρτητα από τον τρόπο αυτοκα-

---

* Το άρθρο αυτό αποτελεί παρουσίαση των αποτελεσμάτων έρευνας που διεξήγαγα στην Πάντειο ΑΣΠΕ, στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών «Κοινωνικό Κράτος και Τύπος Δικαιωμάτων». Ορισμένες πλευρές της προβληματικής αυτής παρουσιάστηκαν στην Επιστημονική Συνάντηση του ΕΚΚΕ και του ΕΙΕ στη Σύρο, τον Ιούλιο του 1987.

1. Βλ. Δ. Γράβαρη, «Πολιτικές πρόνοιας και κοινωνικό συμφέρον», *Αυγή*, 2 Απριλίου 1988.

τανόησής τους, είναι δυνατόν να ανακατασκευαστούν ως προσεγγίσεις σε επιμέρους επίπεδα σύγχρονων αστικών κοινωνιών. Η θεωρητική αξιολόγηση του «αφετηριακού» επιπέδου ωστόσο, δεν προκύπτει σ' αυτές από μια αντίληψη της κοινωνίας ως συνόλου σχέσεων από τις οποίες παράγεται ο χωρισμός οικονομίας και πολιτικής, αλλά από μια αντίληψη της κοινωνίας ως αθροίσματος ατομικών πράξεων/σκοποθεσιών, το πλαίσιο των οποίων θεωρείται ότι έχει υποστεί ρωγμές. Σε σχέση με τις ίδιες τους τις αφετηρίες, οι προσεγγίσεις αυτές είναι δυνατόν να ερμηνευθούν ως μορφές αναγκαίας συνείδησης (ιδεολογία), οι οποίες προκύπτουν σε σχέση με διαδικασίες ανάπτυξης αστικών κοινωνιών, και ως εκ τούτου «αποκρύπτουν» θεμελιώδεις χωρισμούς των κοινωνιών αυτών, σε σχέση με τους οποίους συγκροτούνται ιστοριοθεωρητικά τα «επίπεδα» από τα οποία εκκινούν, ή «φανερόνουν» άλλους, την άρση των οποίων φαίνεται να ευνοούν.

Σε σχέση με την προβληματική που αναπτύχθηκε παραπάνω παρατηρούμε ότι από τη σκοπιά των εν λόγω προσεγγίσεων, η δημιουργία συστημάτων αναδιανομής του εισοδήματος μέσα από την άσκηση πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας θεωρείται ότι σχετικοποιεί θεμελιώδη πλαίσια ατομικών δικαιωμάτων, που συγκροτούνται σε αναφορά με την ιδιοκτησία. Θεωρείται δηλαδή ότι πολιτικές του τύπου αυτού θίγουν σε τελευταία ανάλυση τον πυρήνα των δικαιωμάτων ατομικής ιδιοκτησίας, ο οποίος αντιστοιχεί στον θεμελιώδη χωρισμό της αστικής κοινωνίας που συγκροτείται σε σχέση με μορφές ιδιοποίησης του προϊόντος της κοινωνικής εργασίας.

Σε αναφορά με την επιχειρηματολογία αυτή έχουμε έναν τύπο θεωρητικής προσέγγισης με αφετηρία αιτήματα αποκατάστασης πλαισίων εγωιστικού πράττειν ως ουσιώδες χαρακτηριστικό κοινωνικής θεωρίας (Robert Nozick). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, κατά την αποκατάσταση των πλαισίων αυτών επιχειρείται ο αναπροσδιορισμός ουσιωδών προϋποθέσεων της κλασικής θεωρίας, ο οποίος αντιστοιχεί σε μια προβληματική διάσπαση πλαισίων δικαιωμάτων που συγκροτήθηκαν σε σχέση με εκτιμήσεις προστασίας της κοινωνικής εργασίας.

Ένας άλλος τύπος θεωρητικής προσέγγισης κατασκευάζεται σε σχέση με αιτήματα σύστασης κανονιστικών πλαισίων του πράττειν, τα οποία τίθενται σε αναλογία με καντιανού τύπου θεμελίωση κατά το formalισμό του κανόνα (John Rawls). Κατά τη σύσταση ωστόσο των πλαισίων αυτών επιχειρείται ο αναπροσδιορισμός των καντιανών προϋποθέσεων με σκοπό «την αποσύνδεση της θεμελιώδους δομής της καντιανής θεωρίας από τα μεταφυσικά της πλαίσια, ούτως ώστε να ιδωθεί περισσότερο καθαρά και να παρουσιαστεί σχετικώς απηλλαγμένη αντιρρήσεων».²

2. Βλ. J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, 1985, σ. 264.

Τέλος, ένας «ενδιάμεσος» τύπος θεωρητικής προσέγγισης κατασκευάζεται σε σχέση με αμυντικές στρατηγικές που αναπτύσσονται σε επίπεδο ατομικού πράττειν απέναντι σε μη επιθυμητές συνέπειες πολιτικών πρόνοιας (Ronald Dworkin). Επιχειρείται, με άλλα λόγια, η επεξεργασία όρων εξισορρόπησης μεταξύ συστημάτων αναδιανομής εισοδήματος μέσα από πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας και ενισχυμένων πλαισίων δικαιωμάτων, τα οποία θα ενεργοποιούνται ως εμπόδια μόλις γίνει φανερό ότι οι συνέπειες των πιο πάνω συστημάτων παραβιάζουν αρχές ισότητας.

Ι. Ο ΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΛΟΚΙΑΝΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗΣ

Είναι συνηθισμένο να θεωρείται ότι η θεωρητική κατασκευή του Nozick, όπως αναπτύσσεται στο έργο του *Anarchy, State and Utopia*, είναι καντιανού τύπου επειδή στα πλαίσιά της τίθενται ζητήματα «ηθικών καθηκόντων» ανεξάρτητα από αρχές ωφελιμότητας· ότι σε αντίθεση προς κατασκευές χομπσιανού τύπου, στις οποίες «τα δικαιώματα προκύπτουν μέσα από μια μορφή συμφωνίας», η κατασκευή του Nozick «είναι λοκιανού τύπου», δεδομένου ότι οι δρώντες σε φυσική κατάσταση συγκροτούνται ως ηθικά υποκείμενα «πριν από την κατασκευή της πολιτικής εξουσίας».³

Στα πλαίσια της κατασκευής αυτής η απόρριψη επιχειρημάτων χομπσιανού τύπου είναι συνδεδεμένη με τον αναπροσδιορισμό ουσιαδών υποθέσεων της λοκιανής θεωρίας. Από μεθοδολογική άποψη, ο αναπροσδιορισμός αυτός θεωρείται ότι επιτυγχάνεται με τη χρησιμοποίηση του αναλυτικού σχήματος της «δυνάμει εξηγήσεως» (potential explanation). Στα πλαίσια του σχήματος αυτού οι θεμελιώδεις προϋποθέσεις της λοκιανής θεωρίας έχουν ενδιαφέρον μόνο στο βαθμό που είναι δυνατόν να τεθούν ως «ερμηνευτικές» προϋποθέσεις ανακατασκευής βαθμίδων του πράττειν κατά την αιτιώδη συνάφειά τους.⁴ Έτσι οι «ανεπάρκειες» της φυσικής κατάστασης, όπως αναπτύσσονται στη *Δεύτερη Πραγματεία για την Κυβέρνηση* του J. Locke,⁵ αποσυνδέονται από το ορθολογικό δεσμευτικό πλαίσιο των φυσικών νόμων, αφού υποτίθεται ότι «ο Locke [...] δεν παρέχει τίποτε που να μοιάζει αμυδρά με ικανοποιητική εξήγηση του status και της βάσης του φυσικού νόμου στη

3. Βλ. N.B. Barry, *On Classical Liberalism and Libertarianism*, Macmillan, Λονδίνο 1986, σ. 133, 135.

4. Βλ. R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Blackwell, Οξφόρδη 1980, σ. 4-17.

5. Βλ. J. Locke, *Two Treatises of Government*, (επιμ.) P. Laslett, Cambridge University Press, II Treatise, § 13, σελ. 293-4.

Δεύτερη Πραγματεία του».⁶ Με τον τρόπο αυτό οι «ανεπάρκειες» σε φυσική κατάσταση ανακατασκευάζονται ως πλαίσιο αιτιακών σχέσεων μεταξύ συγκρουόμενων δρώντων, οι οποίοι οδηγούνται στη συγκρότηση «ένωσης» αμοιβαίας προστασίας. Υποτίθεται ότι σε ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης των συγκρουσιακών δομών του πράττειν θα προκύψει μια «κυρίαρχη ένωση προστασίας», στην οποία ωστόσο δεν θα συμμετέχουν οι λεγόμενοι «ανεξάρτητοι». Αυτοί θεωρείται ότι σε σχέση με το σύστημα «προστασίας» αντιστοιχούν σε μορφές πράττειν που περικλείουν κινδύνους ως προς το πράττειν των δρώντων που εντάχθηκαν στην πιο πάνω «ένωση». Προκειμένου επομένως να αποτραπούν οι κίνδυνοι αυτοί, οι «ανεξάρτητοι» θα «εξαναγκαστούν να ενταχθούν στην κυρίαρχη ένωση προστασίας και θα αποζημιωθούν πλήρως για την παραβίαση των δικαιωμάτων που αυτό συνεπάγεται».⁷

Ο αναπροσδιορισμός των προϋποθέσεων της λοκιανής θεωρίας όπως συνοψίστηκε παραπάνω, και η εισαγωγή της αρχής της «αποζημίωσης», αντιστοιχούν σε μια προβληματική διάσπασης/ανασύστασης πλαισίων δικαιωμάτων σε σύγχρονες κοινωνίες, η οποία αναφέρεται στον αναπροσδιορισμό των όρων συγκρότησης κοινωνίας και πολιτικής. Ο αναπροσδιορισμός αυτός συνεπάγεται τύπους χωρισμού του κοινωνικού επιπέδου από το πολιτικό κατά τρόπο ώστε το πολιτικό επίπεδο να συγκροτείται ως ισχυρός πυρήνας αναγκασμού στις απλούστερες δυνατές λειτουργίες του (minimal state). Ο χωρισμός αυτός αντιστοιχεί ουσιαστικά σε διαδικασίες σχετικοποίησης/διάσπασης πλαισίων κοινωνικών δικαιωμάτων, οι οποίες πραγματοποιούνται είτε μέσω της αναγωγής ορισμένων από αυτά σε πλαίσιο ατομικών δικαιωμάτων, τα οποία θα είναι κατοχυρωμένα ως στοιχεία ανταλλακτικού πράττειν σε κοινωνία της αγοράς, είτε μέσω του αποκλεισμού άλλων δικαιωμάτων από αναγωγή του τύπου αυτού και της αντιστάθμισής του μέσω «αποζημίωσης».

Η αναγωγή αυτή πλαισίων κοινωνικών δικαιωμάτων σε στοιχεία ανταλλακτικού πράττειν συνδέεται με τον αναπροσδιορισμό του αντικειμένου της ίδιας της κοινωνικής θεωρίας. Ο αναπροσδιορισμός αυτός έχει ως συνέπεια την αναγνώριση της προτεραιότητας του ατομικού πράττειν έναντι κοινωνικά προτασόμενων σκοποθεσιών. Ο τύπος αυτός θεωρητικής κατασκευής αναγνωρίζει τις προϋποθέσεις του στην κλασική πολιτική θεωρία, από την οποία «δανείζεται» θεμελιώδεις υποθέσεις της προκειμένου να τις θέσει, όπως είδαμε, ως «ερμηνευτικά» της πλαίσια. Κατά τη θέση τους όμως ως ερμηνευ-

6. Βλ. R. Nozick, στο ίδιο, σ. 9.

7. Βλ. I. Shapiro, *The Evolution of Rights in Liberal Theory*, Cambridge University Press, 1986, σ. 156. Βλ. επίσης R. Nozick, στο ίδιο, σ. 18-87, όπου αναπτύσσεται η σχετική επιχειρηματολογία. Βλ. επίσης μια επισκόπηση της επιχειρηματολογίας αυτής στο J.P. Sterba, «Recent World on Alternative Conception of Justice», *American Philosophical Quarterly*, τ. 23, αρ. 1, Ιανουάριος 1986, σ. 1.

τικών πλαισίων, οι υποθέσεις αυτές αποσπώνται από το δεσμευτικό πλαίσιο των προαποφάσεων της κλασικής θεωρίας.

Στην κλασική πολιτική θεωρία που έθετε ως αφετηρία της τύπους ατομικού πράττειν, οι προαποφάσεις αυτές εξασφάλιζαν όρους κριτικής σε παραδοσιακές μορφές διαπλοκών κοινωνικού/πολιτικού και θεμελιώναν πρακτικά αιτήματα άρσης των διαπλοκών αυτών. Σε σύγχρονες θεωρίες ατομικού πράττειν η σχετικοποίηση των προαποφάσεων της κλασικής θεωρίας αντιστοιχεί σε κριτική μορφή παρέμβασης στο επίπεδο που συγκροτείται το πράττειν αυτό. Στα πλαίσια των κατασκευών αυτών θεωρείται ότι η άρση των παρεμβάσεων αυτών αποκαθιστά την αποτελεσματικότητα μορφών ατομικού πράττειν σε επίπεδο συγκροτημένης κοινωνίας. Ωστόσο, κατά την αποκατάσταση της αποτελεσματικότητας αυτής θυσιάζονται τύποι κοινωνικών δικαιωμάτων που αντιστοιχούν σε ιστορικές μορφές προστασίας και διαφύλαξης της κοινωνικής εργασίας.

II. Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ «ΑΡΧΙΚΗΣ ΘΕΣΗΣ» ΚΑΙ ΤΟ «ΠΕΠΛΟ ΑΓΝΟΙΑΣ»

Απέναντι σε θεωρητικές κατασκευές, στα πλαίσια των οποίων επιχειρείται η θεμελίωση των κανόνων σε εκτιμήσεις κοινωνικού οφέλους (θεωρία του ωφελιμισμού), ο J. Rawls προβάλλει επιχειρήματα του τύπου ότι το πλαίσιο των κανόνων (αρχές δικαιοσύνης) δεν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί στο επίπεδο της «κοινωνικής ωφέλειας», αλλά μόνο σε σχέση με την έννοια της ελευθερίας. Στην προβληματική αυτή περιέχονται κριτήρια από καντιανού τύπου επιχειρήματα ότι ο ωφελιμισμός δεν προσφέρεται ως πλαίσιο θεμελίωσης του δικαίου, δεδομένου ότι «η έννοια ενός εξωτερικού δικαίου γενικά πηγάζει εντελώς από την έννοια της ελευθερίας στην εξωτερική σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους και δεν έχει απολύτως τίποτα να κάνει με το σκοπό που έχουν κατά φυσικό τρόπο όλοι οι άνθρωποι (τη φροντίδα για ευτυχία), και με την προδιαγραφή των μέσων που οδηγούν σ' αυτόν· ως εκ τούτου δεν πρέπει καθόλου αυτός ο τελευταίος ν' ανακατευτεί σ' εκείνο το νόμο ως καθοριστικός λόγος του».⁸

8. Βλ. I. Kant, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», ειδικότερα το κεφάλαιο «Η σχέση της θεωρίας προς την πράξη μέσα στο δημόσιο δίκαιο (Εναντίον του Hobbes)», στο I. Kant, *Δοκίμια*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Ε.Π. Παπανούτσου, «Δωδώνη», Αθήνα 1971, σ. 129. Βλ. επίσης για την επίδραση της καντιανής προβληματικής στον Rawls, στο O. Höffe, «Dans quelle mesure la théorie de John Rawls est-elle kantienne?» στο C. Audard κ.ά., *Individu et justice sociale: autour de John Rawls*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1988.

Εφόσον έχει αποκατασταθεί η σύνδεση δικαίου-ελευθερίας είναι δυνατό να συγκροτηθούν πλαίσια δικαιωμάτων σε σχέση με το ερμηνευτικό πλαίσιο μιας «αρκτικής κατάστασης» σύστασης του πολιτικού. Το πλαίσιο αυτό αποτελεί ουσιαστικά ένα οιοειδή κοινωνικό συμβόλαιο που περιγράφει «μια αρκτική κατάσταση στην οποία ενσωματώνονται ορισμένοι διαδικαστικοί περιορισμοί σε επιχειρήματα που αποσκοπούν να οδηγήσουν σε μια εξαρχής συμφωνία σε αρχές δικαιοσύνης».⁹ Στο πλαίσιο αυτό θεμελιώνεται η αρχή του απαραβίαστου του προσώπου, δεδομένου ότι «κάθε πρόσωπο κατέχει το απαραβίαστο που θεμελιώνεται στη δικαιοσύνη, το οποίο ούτε και η ευημερία της κοινωνίας ως συνόλου δεν μπορεί να παραβιάσει».¹⁰ Το πλαίσιο συγκρότησης της δικαιοσύνης προϋποθέτει ότι «οι ελευθερίες της ισοπολιτείας εκλαμβάνονται ως δεδομένες» και ότι «τα δικαιώματα που διασφαλίζονται από τη δικαιοσύνη δεν υπόκεινται σε πολιτική διαπραγμάτευση, ούτε στον υπολογισμό των κοινωνικών συμφερόντων».¹¹ Σε αναλογία επομένως με θεμελίωση καντιανού τύπου κατά τον φερμαλισμό του κανόνα, η προσέγγιση αυτή προκρίνει την ιδέα ενός «ουδέτερου πλαισίου μεταξύ σκοπών», που το ίδιο τίθεται ως σκοπός.¹² Η ιδέα αυτή του πλαισίου τίθεται σε σχέση με την υπόθεση του «πέπλου αγνοίας», η οποία προϋποτίθεται προκειμένου «η ιδέα της αρχικής θέσης να τεθεί ως αμερόληπτη (fair) διαδικασία κατά τρόπο ώστε οι αρχές που συμφωνήθηκαν να είναι δίκαιες».¹³ Κατά την υπόθεση αυτή θεωρείται ότι «τα μέρη τίθενται πίσω από ένα πέπλο αγνοίας. Δεν γνωρίζουν πως οι ποικίλες εναλλακτικές λύσεις θα επιδράσουν στις επιμέρους περιπτώσεις τους και είναι υποχρεωμένα να αξιολογήσουν αρχές μόνο επί τη βάση γενικών εκτιμήσεων».¹⁴ Έτσι, «κανείς δεν γνωρίζει τη θέση του στην κοινωνία, την ταξική του θέση ή την κοινωνική του κατάσταση [...] τα φυσικά του χαρίσματα και ικανότητες, την ευφυΐα του και τη δύναμή του [...] την αντίληψή του περί του αγαθού [...] τα ειδικά χαρακτηριστικά της ψυχολογίας του [...] τις επιμέρους περιστάσεις της κοινωνίας τους. Δηλαδή δεν γνωρίζουν την οικονομική ή την πολιτική της κατάσταση, ούτε το επίπεδο του πολιτισμού και της κουλτούρας στο οποίο έφτασε. Τα πρόσωπα στην αρχική κατάσταση δεν έχουν καμιά πληροφορία ως προς το σε ποια γενιά ανήκουν».¹⁵ Εκείνο που γνωρίζουν ωστόσο τα μέρη που συμμετέχουν στην «αρχική θέση» είναι τα «γενικά δεδομένα περί της ανθρώπινης κοινωνίας. Καταλαβαί-

9. Βλ. J. Rawls, στο ίδιο, σ. 3.

10. Βλ. στο ίδιο, σ. 3.

11. Βλ. στο ίδιο, σ. 4.

12. Βλ. ως προς την ιδέα του «ουδέτερου πλαισίου» M. Sandel (επιμ.), *Liberalism and its Critics*. Blackwell, Οξφόρδη 1984, «Introduction», σ. 4.

13. Βλ. J. Rawls, στο ίδιο, σ. 136.

14. Βλ. στο ίδιο, σ. 136-7.

15. Βλ. στο ίδιο, σ. 137.

νον τις πολιτικές υποθέσεις και τις αρχές της οικονομικής θεωρίας· γνωρίζουν τις βάσεις της κοινωνικής οργάνωσης και τους νόμους της ανθρώπινης ψυχολογίας. [...] υποτίθεται ότι γνωρίζουν όσα γενικά δεδομένα επιδρούν στην επιλογή των αρχών της δικαιοσύνης».¹⁶ Η υπόθεση του «πέπλου αγνοίας» επιτρέπει την κατά προτεραιότητα συγκρότηση πλαισίων ατομικών δικαιωμάτων απέναντι σε κατά περιεχόμενο κοινωνικές σκοποθεσίες, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι από τις υπό σύσταση αρχές δικαιοσύνης έχουν αφαιρεθεί όλα τα στοιχεία της «περιστασιακότητας» κι έχουν απομείνει μόνο τα στοιχεία της «γενικότητας».

Στο επίπεδο αφαίρεσης που συγκροτούνται θεωρητικά οι θεσμικές μεσολαβήσεις αρχών δικαιοσύνης, οι οποίες παράγονται κατά την υπόθεση της «αρχικής θέσης», δεν είναι επιτρεπτή η σύνδεση «της διανομής του εισοδήματος και του πλούτου [...] με την ηθική αξία [...]». Μια τέτοια αρχή δεν θα επιλεγόταν στην αρχική θέση».¹⁷ Η σύνδεση αυτή δεν είναι επιτρεπτή για το λόγο ότι «η διανομή σύμφωνα με την αρετή δεν μπορεί να διακρίνει μεταξύ ηθικής αξίας και νόμιμης προσδοκίας», δεδομένου ότι «αφού τα πρόσωπα και οι ομάδες παίρνουν μέρος σε δικαίες συμφωνίες, αποκτούν αξιώσεις η μια απέναντι στην άλλη που ορίζονται από δημόσια αναγνωρισμένους κανόνες. Έχοντας κάνει διάφορα πράγματα ενθαρρυνόμενοι από τις υπάρχουσες συμφωνίες, έχουν τώρα ορισμένα δικαιώματα, και η δίκαιη διανομή σέβεται τις αξιώσεις αυτές. Ένα δίκαιο σχήμα επομένως ανταποκρίνεται σε εκείνο στο οποίο οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα· ικανοποιεί τις νόμιμες προσδοκίες τους όπως θεμελιώνονται σε κοινωνικούς θεσμούς. Ό,τι όμως δικαιούνται δεν είναι ανάλογο, ούτε εξαρτάται από τη σύμφυτη αξία τους. Οι αρχές της δικαιοσύνης που ρυθμίζουν τη βασική δομή και προσδιορίζουν τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των ατόμων δεν αναφέρουν την ηθική αξία, και δεν υπάρχει καμιά τάση τα μερίδια της διανομής να αντιστοιχούν σ' αυτήν».¹⁸

Τέλος, στο επίπεδο αφαίρεσης που επιχειρείται η θεωρητική συγκρότηση του πλαισίου των σκοποθεσιών, και ταυτόχρονα αποκαθίστανται τα πλαίσια του ατομικού πράττειν, θεωρείται ότι «το εγώ προηγείται των σκοπών που δηλώνονται απ' αυτό· ακόμη κι ένας δεσπόζων σκοπός πρέπει να επιλεγεί μεταξύ πολλών πιθανοτήτων. Δεν υπάρχει κανένας τρόπος να υπερβούμε την ορθολογικότητα της προαίρεσης (deliberative rationality). Πρέπει επομένως να αντιστρέψουμε τη σχέση μεταξύ του δικαιώματος και του αγαθού που προτείνουν οι τελεολογικές θεωρίες και να θεωρήσουμε το δικαίωμα ως προηγούμενο».¹⁹ Εφόσον αντιστραφεί η σχέση αυτή μεταξύ «δικαιώματος»

16. Βλ. στο ίδιο, σ. 137.

17. Βλ. στο ίδιο, σ. 310.

18. Βλ. στο ίδιο, σ. 311. Συγκρ. επίσης με σ. 313-4 (οι υπογρ. δικές μου).

19. Βλ. στο ίδιο, σ. 560.

και «αγαθού», εφόσον δηλαδή, όπως είπαμε, αναγνωριστεί η κατά προτεραιότητα συγκρότηση πλαισίων ατομικών δικαιωμάτων, (και τότε μόνο) καθίσταται δυνατό η θεωρία να εκτιμήσει εκ νέου ζητήματα «κοινωνικής ωφέλειας» σε συνάφεια με το πλαίσιο της ορθολογικότητας της προαίρεσης.

III. ΑΜΥΝΤΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΤΟΜΙΚΟΥ ΠΡΑΤΤΕΙΝ: ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΩΣ ΑΤΟΥ

Στην προβληματική του R. Dworkin, η κατασκευή και θεμελίωση των δικαιωμάτων ως «πολιτικών ατού» (trumps) των ατόμων συνδέεται με προσάθειες αναπροσδιορισμού των προϋποθέσεων σύστασης του αντικειμένου της νομικής θεωρίας (jurisprudence). Η σύνδεση αυτή οριοθετεί και το πεδίο της κριτικής που ασκείται στη θεωρία του νομικού θετικισμού και ιδιαίτερα στη θεωρία του «πρώτου» ωφελιμισμού (J. Bentham). Οι δύο αυτές θεωρίες συνδέονται μεταξύ τους επειδή προϋποθέτουν το θετικό δίκαιο ως θεμελιώδη πηγή κανονισμού.

Το πολιτικοθεωρητικό ενδιαφέρον της κριτικής του R. Dworkin βρίσκεται στο ότι συγκροτείται και ως απάντηση σε ιστορικού τύπου κριτικές στη θεωρία του ωφελιμισμού. Κατά τις κριτικές του τύπου αυτού, ο ωφελιμισμός θεωρείται ότι είναι «άδικος στις συνέπειές του επειδή διαιωνίζει τη φτώχεια ως μέσο αποτελεσματικότητας», ενώ η θεωρία του για τη φύση του ανθρώπου θεωρείται ότι είναι «ατελής» διότι δεν αναγνωρίζει τη σύμφυτη κοινωνικότητα των ατόμων.²⁰ επικρίνεται επίσης διότι θεωρεί ότι οι νόμοι κατασκευάζονται ως σκοπούμενες αποφάσεις της κοινότητας και όχι σε σχέση «με τη διάχυτη εθιμική ηθικότητα που ασκεί τεράστια επιρροή στις αποφάσεις αυτές».²¹ Απέναντι στον τύπο αυτό κριτικής, ο R. Dworkin υποστηρίζει ότι η θεωρία του ωφελιμισμού είναι «ατελής επειδή απορρίπτει την ιδέα ότι τα άτομα μπορούν να έχουν δικαιώματα έναντι του κράτους που είναι προηγούμενα των δικαιωμάτων που δημιουργούνται από τη ρητή νομοθεσία».²²

Η ιδέα αυτή των ατομικών δικαιωμάτων προϋποθέτει έναν τύπο θεωρίας που κατασκευάζεται σε σχέση με την «ύπαρξη» ενός δεσμευτικού πλαισίου αξιών, ανεξάρτητα από μορφές θετικού δικαίου. Αυτό δεν σημαίνει ότι στο επίπεδο του θετικού δικαίου αξιώνονται τύποι ρυθμίσεων κατά περιεχόμενο, αλλά ότι το πλαίσιο αυτό τίθεται σε σχέση με την ιδέα της «αμεροληψίας»

20. Βλ. R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1982, σελ. x (Introduction).

21. Βλ. στο ίδιο, σ. x.

22. Βλ. στο ίδιο, σ. xi.

(fairness). Με την έννοια αυτή, και παρά την ύπαρξη του a priori πλαισίου, η ιδέα των ατομικών δικαιωμάτων δεν έχει «διαφορετικό μεταφυσικό χαρακτήρα από τις κύριες ιδέες της κυρίαρχης θεωρίας. Είναι στην πραγματικότητα παρασιτική της δεσποζουσας ιδέας του ωφελιμισμού, που είναι η ιδέα ενός συλλογικού σκοπού της κοινότητας ως συνόλου».²³ Δηλώνεται με τον τρόπο αυτό η θεωρητική συνάφεια της προβληματικής των δικαιωμάτων με τη θεωρία του «οικονομικού ωφελιμισμού», αφού στα πλαίσια της δεύτερης η ευημερία της κοινότητας ορίζεται σε σχέση με την ευημερία των επιμέρους ατόμων.²⁴ Εφόσον αναγνωριστεί η συνάφεια αυτή, είναι δυνατή η θεμελίωση των ατομικών δικαιωμάτων ως πολιτικών αυτού στην παράδοση της θεωρίας του κλασικού φιλελευθερισμού, και σε κριτική αντιπαράθεση με τις πλευρές εκείνες της παράδοσης αυτής που καθιστούν την ευημερία της κοινότητας μέτρο της δικαιοσύνης. Έτσι, θεωρείται ότι «τα άτομα έχουν δικαιώματα ό-ταν για κάποιο λόγο ένας συλλογικός σκοπός δεν αποτελεί επαρκή δικαίωση για να μην αναγνωρισθεί σ' αυτά εκείνο που ως άτομα επιθυμούν να έχουν ή να κάνουν, ούτε [...] για να επιβληθεί σ' αυτά κάποια στέρηση ή ζημιά».²⁵

Στο μέτρο όμως, που στα πλαίσια της πιο πάνω προβληματικής αναγνωρίζεται η τυπική συγκρότηση των δικαιωμάτων ως αυτού των ατόμων, τίθεται ζήτημα προσδιορισμού *ουσιωδών* κριτηρίων σε σχέση με τα οποία θα είναι δυνατόν να δικαιώνεται η ενεργοποίησή τους απέναντι σε ρυθμίσεις της κοινότητας. Θεωρείται ότι ορισμένα κριτήρια είναι δυνατόν να συγκροτηθούν σε σχέση με τη «φιλελεύθερη αντίληψη της ισότητας, [που] είναι το νεύρο του φιλελευθερισμού».²⁶ Στα πλαίσια του σχήματος αυτού επιχειρείται να παρουσιαστούν ζητήματα αναδιανομής εισοδήματος ως πρόβλημα εξισορρόπησης αρχών ελευθερίας/ισότητας. Μέσω της εξισορρόπησης αυτής θεωρείται ότι είναι δυνατή η μεταρρύθμιση «φιλελεύθερου» τύπου πολιτικών προς την κατεύθυνση άρσης μη επιθυμητών συνεπειών που προκύπτουν από αυτές. Μεθοδολογικά, η μεταρρύθμιση αυτή επιτυγχάνεται με την «αναγνώριση» σε πολιτικές *κάθε* τύπου δύο στοιχείων: ενός *συστατικού*, που περιέχει «θέσεις που αξίζουν καθ' εαυτές», κι ενός *παράγωγου*, που περιέχει θέσεις «που αξιολογούνται ως στρατηγικές, ως μέσα για την επίτευξη των συστατι-

23. Βλ. στο ίδιο, σ. xi.

24. Βλ. στο ίδιο, σ. x. Το πλήρες απόσπασμα έχει ως εξής: «Ο οικονομικός ωφελιμισμός είναι επίσης (αν και μόνο ως ένα βαθμό) ατομικιστικός. Θέτει ως κριτήριο της δικαιοσύνης στη νομοθεσία το σκοπό της συνολικής ή κατά μέσο όρο ευημερίας, αλλά ορίζει τη συνολική ευημερία ως συνάρτηση της ευημερίας ξεχωριστών ατόμων και αντιτίθεται με επιμονή στην ιδέα ότι η κοινότητα έχει, ως ξεχωριστή οντότητα, ορισμένα ανεξάρτητα συμφέροντα ή δικαιώματα».

25. Βλ. στο ίδιο, σ. xi.

26. Βλ. R. Dworkin, *Liberalism*, στο R. Dworkin, *A Matter of Principle*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1986, σ. 183. Βλ. επίσης για μια επισκόπηση, Ξ.Ι. Παπαρρηγόπουλου, «Φιλελεύθεροι ή φιλελευθεριστές», *Αντί*, τχ. 370, 7 Απριλίου 1988, σ. 39.

κόν θέσεων».²⁷ Ταυτόχρονα, η μεταρρύθμιση αυτή στο επίπεδο των πολιτικών αντιστοιχεί στη «μεταρρύθμιση» της ίδιας της πολιτικής θεωρίας του φιλελευθερισμού, μια και «αν το νεύρο της θεωρίας παραμένει ο ανταγωνισμός μεταξύ ελευθερίας και ισότητας ως συστατικών ιδεωδών, τότε η θεωρία δεν μπορεί να πετύχει».²⁸ Έτσι, καθώς από τη σκοπιά του ο φιλελεύθερος «έλκεται από την οικονομική αγορά και την πολιτική δημοκρατία για σαφώς εξισωτικούς λόγους, διαπιστώνει ότι οι θεσμοί αυτοί θα παράγουν άμεσα αποτελέσματα, εκτός κι αν προσθέσει στο σχήμα του διάφορα είδη ατομικών δικαιωμάτων. Τα δικαιώματα αυτά θα λειτουργήσουν ως ατού των ατόμων· θα επιτρέπουν στα άτομα να αντιστέκονται σε επιμέρους αποφάσεις, παρά το γεγονός ότι οι αποφάσεις αυτές λαμβάνονται ή πρόκειται να ληφθούν μέσα από τις κανονικές διαδικασίες των γενικών θεσμών που οι ίδιοι δεν αμφισβητούνται. Η τελική δικαίωση των δικαιωμάτων αυτών είναι ότι αυτά είναι αναγκαία για να εγγυώνται ίση φροντίδα και σεβασμό· δεν πρόκειται όμως να κατανοηθούν ότι αντιπροσωπεύουν την ισότητα σε αντίθεση προς ορισμένον άλλο σκοπό ή αρχή που υπηρετείται από τη δημοκρατία ή την οικονομική αγορά».²⁹

Η σκοπιά αυτή του «φιλελεύθερου» κατασκευάζεται σε σχέση με τη σκοπιά του «συντηρητικού», που αποδέχεται σε γενικές γραμμές το πιο πάνω πλαίσιο, στη βάση όμως ιστορικού τύπου επιχειρημάτων. Ο «συντηρητικός» λοιπόν θεωρεί ότι «η κοινωνία του, με τους παρόντες θεσμούς της, αποτελεί ενάρετη κοινωνία για τον ειδικό λόγο ότι η ιστορία της και η κοινή εμπειρία είναι καλύτεροι οδηγοί ως προς την ορθή αρετή από οποιαδήποτε μη ιστορική, και γι' αυτό αφηρημένη, παραγωγή της αρετής από πρώτες αρχές».³⁰ Καθίσταται φανερό ότι κατά τη διαπλοκή των δύο πιο πάνω σκοπιών θα προκύψουν εντάσεις σε σχέση με το «ποιες διορθωτικές τεχνικές, στη μορφή των ατομικών δικαιωμάτων, είναι αναγκαίες προκειμένου να εξασφαλιστεί η δικαιοσύνη, και η διαφωνία να μην είναι ζήτημα βαθμού».³¹ Ωστόσο, κατά την εξέταση των επιμέρους ζητημάτων έντασης, σε σχέση με τα οποία διαπλέκονται οι δύο σκοπιές, εκείνο που προκύπτει είναι ότι αυτές ανακατασκευάζονται ως «αμερόληπτες», και ως τέτοιες είναι δυνατόν να πετύχουν σημεία συμφωνίας σε ζητήματα «τριβής».

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να παρατηρηθεί ότι παρά τη διαπλοκή σε θεωρητικό επίπεδο της «ισότητας» με την «αμεροληψία», η οποία τίθεται ως αναγκαία διαπλοκή ισότητας/δικαιοσύνης,³² και παρά την προσπάθεια να

27. Βλ. R. Dworkin, στο ίδιο, σ. 184.

28. Βλ. στο ίδιο, σ. 188.

29. Βλ. στο ίδιο, σ. 198 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

30. Βλ. στο ίδιο, σ. 199.

31. Βλ. στο ίδιο, σ. 199.

32. Βλ. στο ίδιο, σ. 203. Το πλήρες απόσπασμα έχει ως εξής: «Η φιλελεύθερη αντιληψη

ανακατασκευασθεί αυτή ως διαπλοκή επιμέρους σκοπιών που αντιστοιχούν σε πραγματική κοινωνία (ΗΠΑ), το πρόβλημα προσδιορισμού *ουσιωδών* κριτηρίων σε σχέση με τα οποία ενεργοποιούνται δικαιώματα παραμένει σε μεγάλο βαθμό άλυτο· ο λόγος είναι ότι από την προσέγγιση που ανακατασκευάστηκε πιο πάνω δεν φαίνεται να προκύπτει ποια είναι κάθε φορά τα «επικαιρα» δικαιώματα, ούτε σε σχέση με τι ενεργοποιούνται. Με άλλα λόγια, η προσέγγιση αυτή «δεν παρέχει κριτήρια εντοπισμού της σχέσης των δικαιωμάτων με τις λοιπές ορθοπρακτικές αρχές, ούτε κριτήρια αξιολόγησης του βαθμού ενεργοποίησης δικαιωμάτων σε ιστορικές κοινωνίες. Τέτοια κριτήρια μπορούν να “παραχθούν” κατά την ιστορική εξέταση, ανακατασκευή και κριτική του νοήματος των δικαιωμάτων είτε ως τύπων κατοχύρωσης των δρώντων απέναντι στην αυθαιρεσία της εξουσίας είτε και ως τύπων κατοχύρωσης της πρόσβασης της εξατομικευμένης υποκειμενικότητας προς το υποστασιοποιημένο αποτέλεσμα της κοινωνικής εργασίας σε κοινωνίες χωρισμού του κράτους από την οικονομία της αγοράς».³³

IV. ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΠΛΑΙΣΙΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Η κριτική που ασκήθηκε πιο πάνω έχει νόημα μόνο στο μέτρο που η θεωρητική ανακατασκευή κοινωνικών σχέσεων σε αναφορά με προβλήματα συγκρότησης/ανασύστασης πλαισίων δικαιωμάτων επιχειρείται στα πλαίσια της ιστορικότητας σύγχρονων αστικών κοινωνιών. Θεωρούμε ότι η ένταξη αυτή των πλαισίων δικαιωμάτων σε πλαίσια ιστορικότητας μας επιτρέπει να συσχετίσουμε ζητήματα παραγωγής τύπων δικαιωμάτων με ιστορικοκοινωνικές διαδικασίες γένεσης κανόνων. Ο συσχετισμός αυτός όχι μόνο μας επιτρέπει να αποφύγουμε κατασκευές του τύπου που αναπτύχθηκαν συνοπτικά πιο πάνω, αλλά και μας παρέχει τη δυνατότητα να τις ερμηνεύσουμε ως αναγκαίες μορφές συνείδησης που συγκροτήθηκαν ως τμήμα των ευρύτερων διαδικασιών συγκρότησης σύγχρονων αστικών κοινωνιών. Στα πλαίσια της επιχειρηματολογίας που υποστηρίζεται εδώ, ο συσχετισμός που αναφέρθηκε πιο πάνω μας επιτρέπει να λύσουμε το κείμενο πρόβλημα μιας θεωρίας δικαιωμάτων: της σχέσης των πλαισίων δικαιωμάτων με «πυρήνα» κοινωνικών σχέσεων σε ιστορικές περιόδους ευρείας διάρκειας. Μας επιτρέπει επιπλέον να

της ισότητας είναι μια αρχή πολιτικής οργάνωσης που αξιώνεται από τη δικαιοσύνη, και όχι ένας τρόπος ζωής για τα άτομα [...]».

33. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδη, «Φορμαλισμός, Ιστορισμός και δεσμευτικότητα της πολιτικής πράξης», ανάτυπο από τον τιμητικό τόμο *Μνήμη Σάκη Καράγιωργα*, εκδ. Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου ΑΣΠΕ, Αθήνα 1988, σ. 389.

προσεγγίσουμε τα δικαιώματα ως κοινωνικές σχέσεις και ως «χωρισμούς» στα πλαίσια των σχέσεων αυτών μεταξύ των δρώντων.

Στο πλαίσιο μιας θεωρίας δικαιωμάτων, στο οποίο έχουν ληφθεί υπόψη οι προηγούμενες παρατηρήσεις, η ιστορική πορεία συγκρότησης και εξέλιξης αστικών κοινωνιών προσεγγίζεται ως μια περίπλοκη διαδικασία διάσπασης, ανασύστασης και οριοθέτησης πλαισίων δικαιωμάτων, με επίκεντρο ζητήματα συγκρότησης, διασφάλισης και σχετικοποίησης της ατομικής ιδιοκτησίας. Η διαδικασία γένεσης ιστορικών μορφών ατομικής ιδιοκτησίας είναι δυνατόν να αναλυθεί ως μια διπλή διαδικασία που περιέχει σε διαπλοκή δύο ουσιώδη στοιχεία:

πρώτο, μετατροπής της δεσμευμένης σε αδέσμευτη εργασία, και

δύτερο, χωρισμού της κτήσης από νομικοπολιτικά δικαιώματα αναγκασμού σε σχέση με τα οποία συγκροτούνται οι ιστορικές μορφές της δεσμευμένης εργασίας.

Στην παράδοση των θεωριών του *κοινωνικού συμβολαίου* οι διαδικασίες αυτές έχουν ανακατασκευαστεί θεωρητικά ως διαδικασίες χωρισμού του κράτους από την κοινωνία, στις οποίες περιέχεται ως ουσιώδης όρος η *ειρήνευση* της κοινωνικού σε σχέση με τη σύσταση του πολιτικού. Στα πλαίσια θεωριών του τύπου αυτού, η διπλή διαδικασία που αναφέρθηκε προηγουμένως ανακατασκευάζεται ως διαδικασία διάσπασης πλαισίων «δικαιωμάτων όλων σε όλα» (*jus in omnia*) και ανασύστασής τους ως πλαισίων «δικαιωμάτων αποκλεισμού».

Ο μετασχηματισμός αυτός διασφαλίζεται είτε «λειτουργιστικά» με επίκεντρο την αρχή της *ειρήνευσης*, οπότε, όπως το έχει δείξει και η θεωρητική κατασκευή του Τ. Hobbes, η αρχή της *γενικότητας* των ρυθμίσεων τίθεται στο πλαίσιο της συγκεντρωμένης *δύναμης*, η οποία θεωρείται ότι εξασφαλίζει την ειρήνευση· είτε «φυσικοδικαιικά», οπότε και η αρχή της γενικότητας των ρυθμίσεων συγκροτείται σε σχέση με το αξιακό πλέγμα της *ελευθερίας* και της *ισότητας*. Σε σχέση με την επιχειρηματολογία φυσικοδικαιικού τύπου, όπως άλλωστε το έχει δείξει και η θεωρητική κατασκευή του J. Locke, πλαίσια δικαιωμάτων ατομικής ιδιοκτησίας συγκροτούνται ως ισχυρά μόνο αν συνδεθούν με έναν συντακτικό τύπο νομιμότητας που θεμελιώνεται και περιέχει τις αξίες της ελευθερίας και της ισότητας.³⁴

Στην παράδοση αυτή, η σύνταξη της «Πολιτείας» επί τη βάση των αρχών αυτών θεωρείται ότι εξασφαλίζει και ουσιώδεις όρους κοινωνικής παραγωγής σε πλαίσια πολιτικών μερκαντιστικού τύπου ως προς τη διαχεί-

34. Βλ. J. Locke, *Two Treatises of Government*, στο ίδιο, ιδιαίτερα II, Κεφ. V, «Περί Ιδιοκτησίας».

ριση της κοινωνικής εργασίας.³⁵ Κεντρική σημασία στο σημείο αυτό αποκτούν οι αντιστοιχίες των χωρισμών στο επίπεδο της κοινωνίας, οι οποίες εκφράζονται ως ατομικό δικαίωμα ιδιοκτησίας, με τους χωρισμούς σε επίπεδο συγκρότησης πολιτικού συστήματος, οι οποίες εκφράζονται ως πολιτικό δικαίωμα εκπροσώπησης και συμμετοχής σε διαδικασίες παραγωγής νομικών ρυθμίσεων. Ειδικότερα, επί τη βάσει της αντιστοιχίας αυτής, σε διαδικασίες παραγωγής νομικών ρυθμίσεων συμμετέχουν μόνον οι κάτοχοι ατομικής ιδιοκτησίας, ενώ οι μη-ιδιοκτήτες, μολονότι θεωρείται ότι απολαμβάνουν συνθήκες ισονομίας, ωστόσο δεν συμμετέχουν στις διαδικασίες παραγωγής τους. Στο πλαίσιο αυτό, το κριτήριο της ατομικής ιδιοκτησίας ως προς τη συμμετοχή στην αντιπροσώπευση είναι συνδεδεμένο με ζητήματα φορολογίας.

Στο θεωρητικό πλαίσιο που θέσαμε προηγουμένως, η ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας τον 19ο αιώνα θεωρείται ως αφετηρία διαδικασιών αναπροσδιορισμού/οριοθέτησης πλαισίων δικαιωμάτων σε όλα τα επίπεδα συγκρότησής τους. Οι διαδικασίες αυτές είναι συνδεδεμένες με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και την ιστορικοκοινωνική συγκρότηση της εργατικής τάξης, με τη γένεση με άλλα λόγια του «κοινωνικού ζητήματος». Από τη σκοπιά μιας θεωρίας δικαιωμάτων, το «κοινωνικό ζήτημα» προσεγγίζεται ως πλαίσιο κοινωνικών συγκρούσεων, στο οποίο διατυπώνονται και υλοστηρίζονται αιτήματα άρσης κοινωνικών χωρισμών που έχουν συγκροτηθεί σε σχέση με την ατομική ιδιοκτησία. Τα αιτήματα αυτά θεμελιώνονται σε επιχειρήματα του τύπου ότι εφόσον η εργατική τάξη συμμετέχει στην παραγωγή του κοινωνικού πλούτου, είναι δίκαιο να οργανώνεται προκειμένου να διασφαλίζει την ουσία της ως κοινωνικής εργασίας (συνδικαλιστικό δικαίωμα), όπως επίσης και να συμμετέχει με τους αντιπροσώπους της σε διαδικασίες παραγωγής νομικών ρυθμίσεων (πολιτικό δικαίωμα). Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώνονται δύο τύποι θεωρητικής κατασκευής που είτε συνδέουν αιτήματα άρσης ορισμένων χωρισμών με διαδικασίες εκσυγχρονισμού πολιτικού συστήματος (J.S. Mill), είτε διαπλέκουν τα αιτήματα αυτά με αξιώσεις υπέρβασης της αστικής κοινωνίας γενικά (K. Marx).

Οι προηγούμενες διαδικασίες αναπροσδιορισμού/οριοθέτησης πλαισίων δικαιωμάτων, που συνδέονται όπως είδαμε με τη γένεση του «κοινωνικού ζητήματος», καθορίζονται από μian αντίφαση ανάμεσα στην κατοχύρωση συνδικαλιστικών και διεύρυνση πολιτικών δικαιωμάτων από τη μια μεριά, και στις συνέπειες που θα είχαν αυτά στη θεμελιώδη δομή αστικών κοινωνιών από την άλλη (ζητήματα σχετικοποίησης ατομικής ιδιοκτησίας). Η αντίφαση αυτή εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο και ένταση στις διάφορες χώρες της

35. Βλ. ιδιαίτερα T. Hobbes, *Leviathan*, (επιμ.) C.B. Macpherson, Pelican Classics, Harmondsworth, Middlesex 1980, Κεφ. XXIV.

Ευρώπης, και είναι συνδεδεμένη με βαθμούς ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της κοινωνίας. Στην Αγγλία λ.χ., στα τέλη της δεκαετίας του 1840, η οργανωμένη παρέμβαση της εργατικής τάξης στις συγκρούσεις για τη δεκάωρη εργάσιμη μέρα (1847) απέδειξε «τη δυνατότητα να προκληθεί [...] η επέμβαση της *δημόσιας εξουσίας* στην κοινωνική πολιτική, *πετυχαίνοντας* έτσι, με άμεσο συνδικαλιστικό αγώνα, μισθολογικές παραχωρήσεις καθώς και ανύψωση του βιοτικού και πνευματικού επιπέδου της εργατικής τάξης [...]».³⁶ Στη Γερμανία αντίθετα, η πιο πάνω αντίφαση εκφράζεται πιο οξυμένα. Έτσι, από τη μια μεριά έχουμε τις ρυθμίσεις εναντίον των εργατικών ενώσεων (1854) και τους νόμους εναντίον των σοσιαλιστών (1878)· από την άλλη μεριά όμως, έχουμε την κοινωνική νομοθεσία της δεκαετίας του 1880 (ασφάλεια ασθένειας 1883, ασφάλεια ατυχημάτων 1884, ασφάλεια γήρατος 1889). Ανάλογα επομένως με βαθμούς ανάπτυξης/εκσυγχρονισμού της κοινωνίας, η αντίφαση αυτή εκφράζεται ως ανισομέρεια μεταξύ πλαισίων δικαιωμάτων, τα οποία φαίνεται να συγκροτούνται σε διαφορετικές σφαίρες της αστικής κοινωνίας. Σε σχέση με τον τύπο του πολιτικού συστήματος, από τη μια μεριά παρατηρείται περιστολή ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, και από την άλλη μεριά διαμορφώνεται και ασκείται κρατική πολιτική κοινωνικής νομοθεσίας, η οποία περιέχει *προσημείωση* κοινωνικών δικαιωμάτων.

Στο εν λόγω θεωρητικό πλαίσιο, το πέρας του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου μπορεί να θεωρηθεί ως άλλη μια αφετηρία διαδικασιών αναπροσδιορισμού/οριοθέτησης πλαισίων δικαιωμάτων, που συνδέονται με κρατικές πολιτικές οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής πρόνοιας. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι οι προσπάθειες άρσης ανισομερειών του τύπου που περιγράφηκαν προηγουμένως. Έτσι, οι κρατικές πολιτικές της περιόδου αυτής δεν προϋποθέτουν μόνο την αποκατάσταση και/ή τη διεύρυνση πλαισίων ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά και την ένταξη κοινωνικών δικαιωμάτων σε συντακτικά πλαίσια, προκειμένου να ενισχυθούν τα πλαίσια συγκρότησής τους. Στα πλαίσια μιας θεωρίας δικαιωμάτων, οι πολιτικές αυτές είναι δυνατόν να νοηθούν ως διαδικασίες κατά τις οποίες, στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας, ένα τμήμα «των λειτουργιών αναπαραγωγής της κοινωνίας “κοινωνικοποιείται” και παίρνει ανεξάρτητη υπόσταση “δίπλα” στους χώρους των ιδιωτικών αποφάσεων, είτε με τη μορφή κρατικοδιοικητικών δομών ρύθμισης, είτε με τη μορφή ιδιωτικοοικονομικών δομών που υπόκεινται σε δεσμευτικούς δημόσιους ρυθμιστικούς κανόνες».³⁷

Σε περιόδους οικονομικής ύφεσης και κρίσης πολιτικών ανάπτυξης, όπως κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, επιδιώκεται ένα τμήμα από τις πιο πό-

36. Βλ. Β. Άμπεντροτ, *Κοινωνική Ιστορία του Ευρωπαϊκού Εργατικού Κινήματος*, μτφρ. Αίμη Μανούση, Οδυσσεύς, Αθήνα 1976, σ. 21.

37. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδη, στο ίδιο, σ. 382.

νω ρυθμίσεις, που όπως επισημάνθηκε συγκροτούνται σε σχέση με διαδικασίες κοινωνικοποίησης αναπαραγωγικών λειτουργιών, να «ιδιωτικοποιηθεί» εκ νέου, να υπαχθεί δηλαδή σε διαδικασίες «αγοράς» προκειμένου ν' ανακτήσει την «αποτελεσματικότητά» του. Κατά την «υπαγωγή» αυτή, η οποία είναι δυνατόν να νοηθεί ως αναγωγή πλαισίων κοινωνικών δικαιωμάτων σε πλαίσιο ατομικών δικαιωμάτων (σχετικοποίηση κοινωνικών δικαιωμάτων), διαπιστώνεται ένας ευρύτατος αναπροσδιορισμός/οριοθέτηση πλαισίων δικαιωμάτων, ο οποίος αντιστοιχεί στον αναπροσδιορισμό του περιεχομένου της «κοινωνικής ουσίας».

Από την ανάπτυξη που προηγήθηκε, καθίσταται φανερό ότι είναι δυνατόν να θεματοποιηθούν τα ζητήματα συγκρότησης και κρίσης των κρατικών πολιτικών ως προς τις αναπαραγωγικές λειτουργίες της κοινωνίας με ζητήματα διάσπασης, ανασύστασης και οριοθέτησης πλαισίων δικαιωμάτων. Η θεματοποίηση αυτή προϋποθέτει βέβαια μιαν αντίληψη σύνδεσης πλαισίων δικαιωμάτων με «πυρήνα» κοινωνικών σχέσεων, όπως αυτός είναι δυνατόν να συγκροτηθεί θεωρητικά στα πλαίσια της ιστορικότητας αστικών κοινωνιών. Θεωρούμε ότι με τον τρόπο αυτό είναι δυνατό ν' αντιμετωπιστούν ζητήματα «επίκαιρων» δικαιωμάτων κατά ιστορικές περιόδους σε σχέση με κριτήρια ενεργοποίησής τους απέναντι σε απειλές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άμπεντροτ Βόλφγκανγκ, *Κοινωνική Ιστορία του Ευρωπαϊκού Εργατικού Κινήματος*, μτφρ. Αίμη Μανούση, Οδυσσεύς, Αθήνα 1976.
- Audard C. κ.ά. (επιμ.), *Individu et justice social: autour de John Rawls*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1988.
- Barry Norman P., *On Classical Liberalism and Libertarianism*, Macmillan, Λονδίνο 1986.
- Γράβαρη Διονύση, «Πολιτικές πρόνοιες και κοινωνικό συμφέρον», *Αυγή*, 2 Απριλίου 1988.
- Dworkin Ronald, *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1982.
- Dworkin Ronald, *A Matter of Principle*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1986.
- Hobbes Thomas, *Leviathan*, (επιμ.) C.B. Macpherson, Pelican Classics, Harmondsworth, Middlesex 1980.
- Kant I., *Δοκίμια*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Ε. Παπανούτσου, Δωδώνη, Αθήνα 1971.
- Locke John, *Two Treatises of Government*, (επιμ.) P. Laslett, Cambridge University Press, 1980.
- Nozick Robert, *Anarchy, State and Utopia*, Blackwell, Οξφόρδη 1980.
- Παπαρηγόπουλου Σ.Ι., «Φιλελεύθεροι ή Φιλελευθεριστές;», *Αντί*, τχ. 370, 8 Απριλίου 1988.
- Rawls John, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, 1985.
- Sandel M. (επιμ.), *Liberalism and its Critics*, Blackwell, Οξφόρδη 1984.
- Shapiro Ian, *The Evolution of Rights in Liberal Theory*, Cambridge University Press, 1986.
- Sterba J.P., «Recent Work on Alternative Conception of Justice», *American Philosophical Quarterly*, τ. 23, τχ. 1, Ιανουάριος 1986.
- Ψυχοπαίδη Κοσμά, «Φορμαλισμός, Ιστορισμός και δεσμευτικότητα της πολιτικής πράξης», ανάπτυπο από τον τιμητικό τόμο *Μνήμη Σάκη Καραγιωργα*, εκδ. Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου ΑΣΠΕ, Αθήνα 1988.